

Rinkonomi – ett fönster mot spontan ordning

DANIEL B KLEIN

INLÄGG

Under allmänhetens åkning på en hockeyrink kan du se något som ger en inblick i stora politiska och samhällsrelaterade frågor.

På skridskobanan ser du 100 personer åka skridskor – men vänta! – snarare än att föreställa dig vad du vet händer på en skridskobana, föreställ dig att du aldrig har sett eller hört talas om en skridskobana. För länge sedan kände människor inte till någonting om skridskoåkning. Föreställ dig att du är en av dem. Föreställ dig att en vän kommer fram till dig och med stor entusiasm berättar för dig om sin nya företagsidé:

”Jag ska bygga en enorm arena med jämn is och omgärdad av ett enkelt räcke. Jag kommer att bjuda in människor att komma till arenan, spänna metallskenor på fötterna och åka runt, runt på isen. De kommer inte att ha på sig hjälm, axelskydd eller knäskydd. Jag kommer inte att testa deras färdigheter i skridskoåkning och jag kommer inte att separera åkarna på olika banor. Fartdårar kommer att blandas med småbarn och mor-/farföräldrar, de kommer alla att bara åka skridskor tillsammans så som de själva vill. De kommer att ha jätteroligt. Och de kommer att betala mig rikligt för det!”

Eftersom du inte kan någonting om att åka skridskor så skulle du troligen förvänta dig en katastrof. Du utbrister:

”Hur ska 100 personer tillsammans kunna åka skridskor runt arenan utan någon som helst vägledning eller angivande av riktning? Varje skridskoåkare skissar ett mönster och mönstren måste passa ihop så att skridskoåkarna undviker skador. Det är ett komplice-

rat problem, som skulle kräva begåvat ledarskap för att lösas. Men problemet kommer inte att lösas! Arenan kommer att utgöra en scen för kollisioner, skador och stagnation. Vem kommer att betala för en sådan aktivitet?!”

Om du inte visste något om att åka skridskor, skulle du förvänta dig en katastrof. För en person som inte kände till skridskoåkning skulle det ligga nära till hands att föreställa sig något i stil med en danssuppvisning, så som balett, där det krävs en koreograf för att åstadkomma sådan komplicerad koordination. Det vet alla.

Intuitionen får oss att tänka att komplicerade problem kräver komplicerade, väl övervägda lösningar. På en hockeyrink är den sociala nyttan beroende av att man får mönstren att passa ihop. Men ingen av åkarna tänker på denna nytta. Så som din vän beskriver affärsidén så avser inte ens ägaren att tänka på denna nytta. Hur kan den sociala nyttan åstadkommas om ingen ser till den?

I verkligheten har vi alla bevittnat skridskoåkning och vi vet att på något sätt så fungerar det. Det sker en och annan olycka, men för det mesta så förblir människorna oskadda och har roligt och är villiga att betala bra med pengar för att vara med. Skådespelet är kontraintuitivt. Hur går det till?

Anta att du och jag tar på oss skridskor och ansluter oss till de övriga skridskoåkarna i rinken. När jag åker skridskor så försöker jag inte lösa det stora problemet att koordinera alla åkarna. Jag försöker inte få alla 100 mönster att passa ihop. Jag visar vanlig hänsyn, men främst är jag därute för egen del. Jag vill ha roligt, så jag vill definitivt inte göra mig illa. Genom att ta hand om mig själv, så främjar jag mitt intresse av att undvika en kollision med dig.

En viktig egenskap hos kollision är *ömsesidighet*. Om jag kolliderar med dig så kolliderar du med mig. Och om jag inte kolliderar med dig så kolliderar inte

Daniel B Klein är professor i nationalekonomi och innehavare av JIN Chair vid Mercatus Center vid George Mason-universitetet, där han leder ett program om Adam Smith. Han är också affilierad till Ratio. Han är författare till *Knowledge and Coordination: A Liberal Interpretation* (Oxford University Press 2012) och redaktör för *Econ Journal Watch*.
dklein@gmu.edu

Artikeln är en svensk bearbetning av Klein (2006). Översatt till svenska av Christina Lönnblad

du med mig. Genom att främja mitt intresse av att undvika att kollidera med dig, så främjar jag också ditt intresse av att undvika en kollision med mig.

Nyckeln till social ordning på skridskobanan är *sammanfallandet av intressen*. Min avsikt är inte att främja ditt intresse. Jag är inte ens nödvändigtvis medveten om det. Men ändå, genom att ta hand om mig själv så tar jag lika mycket hand om dig. Mina handlingar främjar ditt intresse.

Att åka skridskor i en rink är ett exempel på vad Friedrich Hayek (1973) kallade *spontan ordning*. Processen gynnar alla involverade och är välordnad, men även spontan. Ingen planerar eller styr den allmänna ordningen. Beslutsfattandet överlämnas till den individuella skridskoåkaren. Det är decentraliserat.

Motsatsen är centraliserat beslutsfattande. Intuitionen säger oss återigen att centralplanering är den enda garanten för främjandet av den komplicerade sociala nyttan. Ändå menar Hayek att ibland kan "decentraliserad" planering fungera. Han säger i själva verket att decentraliserad planering ofta är det *enda* som fungerar.

Anta att den sociala nyttan på skridskobanans golv anförtros en centralplanerare. Banans ägare anställer en riktigt begåvad och mycket trevlig man som ska främja den sociala nyttan. Han anställer en man med ett rykte om sig att vara ett helgon och med dubbla doktorsexamina från Yale, en i ingenjörsämnen och en i etik. Denna begåvade man står i huvudsätet, håller en megafon intill munnen och ropar ut anvisningar: "Du i blå jacka, åk fortare och sväng till vänster." "Du i svart overall, sakta ner och sök dig mot mitten." Och så vidare.

Resultatet skulle bli fruktansvärt. Det begåvade helgonet skulle inte komma i närheten av att uppnå den livliga dynamiska ordning som spontan skridskoåkning uppnår. Huvudskälet till

detta är inte att han saknar kunskap om individuella förutsättningar. Genom att använda sina kunskaper från Yale studerar han situationen noga och gör sitt bästa. Men han har 100 skridskoåkare som han ska titta på och förutsättningarna för var och en av dessa ändras hela tiden. Planerarens universitetskunskaper är inte till någon som helst hjälp när det gäller att ge honom information om de specifika förutsättningarna i vars och ens situation. Planeraren försöker tillämpa ingenjörsprinciper, men varje skridskoåkare har sina egna rörelseprinciper: Vill jag åka fortare? Håller jag på att tappa balansen? Kan jag hantera den här svängen? Behöver jag gå på toaletten? Accepterar jag att följa planerarens direktiv?

Dina lokala förutsättningar – dina möjligheter, begränsningar och din längtan – känner du bäst till själv. Ingen annan kommer i närheten. Universitetskunskaper är inte något substitut för vad Hayek kallade *lokal kunskap*.

Dessutom, även om det begåvande helgonet från Yale på något sätt hade tillgång till alla individuella skridskoåkares lokala kunskap, vad skulle han göra med denna? Hur skulle han tolka den? Hur skulle han integrera den? Och även om han i princip kunde ordna upp vår skridskoåkning, hur skulle han kommunicera sin planerade ordning till 100 människor samtidigt?

Eftersom han är begåvad och helgonlik skulle planeraren inse sina begränsningar och helt enkelt sakta ner saker och ting. För att förhindra kollisioner skulle han behöva införa hård kontroll. Skridskoåkningen skulle bli långsam och enkel. Åkarna skulle bli uttråkade. De skulle också förlora den glädje och värdighet som kommer sig av att skapa sin egen bana.

På rinkens is kan den sociala nyttan *enbart* uppnås genom spontan ordning. Som Hayek förklarade är argumenten för att låta händelseförloppet vara spon-

tant starkare ju mer *komplicerad den sociala sammankomsten är*, eftersom ökad komplexitet enbart förstärker planerarens kunskapsproblem. När situationen är enkel kan centralplanering fungera. Om det enbart fanns fyra skridskoåkare på isen skulle centralplanering kanske inte vara så dåligt. Men med 100 åkare är det orimligt.

Om planeraren, förutom att vara begåvad och helgonlik också är *klok*, skulle han bönfälla skridskobanans ägare att överge centralplaneringen. Eller så skulle han kanske själv åta sig att implementera den underliga plan som anbefaller människorna: *Fay ce que voudras* – gör så som ni önskar – så som en motvillig munk gjorde i klostret Thélème (Rabelais 1533, s 200).

Hockeyrinkens principer finner en direkt tillämpning i nationalekonomi. Precis som vi vill förhindra kollisioner så vill vi uppmuntra till frivilligt utbyte. I båda fallen är ömsesidighet central. Vinsterna med handel är ömsesidiga, vilket

leder till att intressen sammanfaller: När jag främjar mitt intresse för att skapa ett frivilligt utbyte med dig så *främjar jag även ditt intresse för att skapa ett frivilligt utbyte med mig*. Du skulle inte ge dig in i utbytet om du inte hade något att vinna.

Precis som på rinkens surrar aktörerna på en marknad spontant runt för att främja sina egna intressen, men främjar i den processen den sociala nyttan. Som köpmän förtjänar vi våra pengar genom att betjäna våra kunder – dvs genom att tjäna samhället. Som kunder får vi tillgång till saker genom att belöna köpmännen för utförda tjänster.

Individer agerar baserat på sin kunskap om lokala förhållanden, vilka förändras hela tiden. En viktig del av dina lokala förhållanden är den uppsättning priser du möter. Om du tillverkar serieböcker så tar du hänsyn till priset på bläck, papper, det arbete som läggs ner på dina serieböcker och de priser du kan begära för dina produkter. Räckan av priser är det verktyg du som före-

Här använder vi hockeyrinken som en analogi för det mänskliga samhället. I det följande citatet ur *Teori om de moraliska känslorna* (Smith 1790), använder Adam Smith schackspelet som en metafor:

Systemets man däremot tenderar att vara mycket vis, i sina egna ögon, och är ofta så förälskad i den förmenta skönheten i sin egen ideala plan för styrelseskicket att han inte kan tåla minsta avvikelse från någon del av den. Han tar itu med att genomföra planen fullständigt och i alla dess delar, utan hänsyn till vare sig de mäktiga intressen eller de starka fördomar som kan tänkas motsätta sig den. Han verkar föreställa sig att han kan arrangera de olika delarna av ett stort samhälle lika lätt som handen arrangerar de olika pjäserna på ett schackbräde. Han betänker inte att pjäserna på schackbrädet inte har någon annan princip för sin rörelse än den som handen ålägger dem, medan varje enskild pjäs på det mänskliga samhällets stora schackbräde har sin egen rörelseprincip, som skiljer sig helt från den som lagstiftaren kan tänkas välja att ålägga den. Om dessa två principer sammanfaller och verkar i samma riktning, kommer det mänskliga samhällets spel att förlöpa smidigt och harmoniskt, och blir med stor sannolikhet lyckligt och framgångsrikt. Om de är motsatta eller skiljer sig åt kommer spelet att förlöpa på ett beklämmande sätt, och samhället måste ständigt befinna sig i den största oordning. (s 283)

tagets ägare använder för att anpassa dina aktiviteter efter aktiviteterna hos det stora antalet övriga deltagare i processen. Mängder av personer arbetar för att tillfredsställa dem som läser serierna, dessa som, när allt kommer omkring, är de som tillhandahåller finansieringen av alla de aktiviteter som flödar in i produktionen av serieböcker. Om du misslyckas att anpassa dig kommer läsaren att köpa serieböcker från en annan leverantör, som erbjuder bättre kvalitet eller lägre priser.

Återigen, om någon skulle drista sig till att planera ekonomin, skulle resultatet bli en katastrof. De sociala mönstren i en ekonomi är otroligt komplicerade, vilket gör decentraliserad planering än mer nödvändig.

Inom nationalekonomi utgör frihet substansen i "spontan". Frihet innebär att andra inte ska röra dina tillhörigheter, inklusive dig själv, din person. När regeringen säger att du inte kan ingå vissa kontrakt, inte kan använda din egendom på vissa sätt, och inte kan behålla 35 procent av din inkomst, så inskränker den din frihet. Den gör angelägenheter mindre spontana och mer centralstyrda eller kontrollerade.

Frihet låter självcentrerat – "andra ska inte röra dina saker". Men principen skulle gälla för alla, så den kräver också att du inte fingrar på andras saker. Frihet innebär inte bara trygghet och frihet när det gäller eget ägande, utan även åtaganden att respektera andras ägande.

Än viktigare är att vi lever i en värld av ömsesidigheter. Jag vill inte att andra lägger sig i mina saker, eftersom jag då på bästa sätt kan använda mina saker för att delta i ömsesidiga relationer. Självcentrerad är inte poängen med äganderätter; poängen är att om vi respekterar ägarens kontroll över sina saker är det mer troligt att hans handlingar drar nytta av lokala förutsättningar och främjar ömsesidig förbättring.

För Adam Smith var sympati en

central aspekt av samhällets ekologi. Banden av ömsesidiga relationer utgör samhällets stora nätverk, och när dess medlemmar är individuellt berättigade och motiverade att utvidga dessa band, så har vi ett välfungerande samhälle. Sålunda kan man anamma en förståelse för koncepten "sina saker" och "lägga sig i" som är individualistisk eller atomistisk, utan att för den skull se den sociala nyttan som individualistisk eller atomistisk. Etiska överväganden som inte är atomistiska kan bygga på en grundläggande social grammatik som är det.

Principer för spontan ordning står i motsats till fullfjädrad centralplanering, men fördömer de alla intrång i friheten? Återigen utgör sammanfallandet av intressen en nyckelaspekt. För vissa aktiviteter, så som luftförorenande aktiviteter, sammanfaller kanske inte olika aktörers intressen. Det kanske finns en intressekonflikt. I sådana fall är argumentet för spontana arrangemang svagare.

På samma sätt finns det i hockeyringen under allmänhetens åkning skäl att upprätta enkla regler, som att ge tecken till åkarna när riktningen ska ändras, eller när arenan enbart är öppen för damer, eller enbart för par. Dessa regler är i stor utsträckning självupprätthållande.

Men på det mänskliga samhällets större hockeyrink så är många politiska restriktioner mer som vår helgonlika centralplanerades dumma restriktioner på vanlig skridskoåkning. Den spontana ordningens principer borde ha större hävstångseffekt än de faktiskt har.

Beakta exempelvis yrkeslicenser – restriktioner på friheten att sälja dina tjänster i vissa yrken. Yrkeslicenser berättigas utifrån idén att konsumenter behöver skyddas från kvacksalvare och skojare. Det antas att intressekonflikter, inte intresseöverensstämmelser, skulle dominera i avsaknaden av regler.

Vad lagstiftarna förbiser är att den verkliga risken, eller det problem som skulle uppstå i avsaknad av licenskrav,

skulle skapa en medvetenhet om och tillfälle för framväxten av nya förhållningssätt och institutioner, som skulle återskapa sammanfallande av intressen. Precis som skridskoåkare spontant anpassar sig till något avvikande på banan, så som ett hinder, anpassar sig människor på marknaden på ett kreativt sätt till avvikelser från sammanfallanden av intressen. Avvikelserna skapar nya tillfällen för ömsesidiga intressen, tillfällen som stimulerar vår entreprenöriella benägenhet att lösa eller undvika den initiala avvikelserna. Det finns en otalig mängd privata institutioner och praktiker som certifierar utövare och garanterar kvaliteten på deras produkter. Ekonomer som studerar yrkeslicenser är mer eller mindre överens (Svorny 2004) om att, snarare än att skydda konsumenterna, så skadar kraven konsumenterna genom att begränsa omfattningen av och konkurrensen från spontan utveckling; denna uppfattning har stöd i forskning av den ledande auktoriteten på området i USA, Morris Kleiner (2006, 2013).

Principen om spontanitet, om frihet, är inte ett allt-eller-inget-förslag. Men principerna om lokal kunskap, sammanfallande av intressen och flexibel anpassning har mycket mer att bidra med än vad som är allmänt känt. Människor har svårt att förstå hur spontan ordning fungerar eller att den ens existerar. På en hockeyrink uppstår en spontan ordning framför våra ögon. Men

på samhällets stora bana är var och en av oss så djupt indragen i den spontana ordningen, helt fokuserade på vår egen speciella situation. Där finns inte något fönster mot helheten, inte ens en glimt. Nationalekonomi kan emellertid ge oss inblick i de principer som är i rörelse. Nationalekonomi kan inte göra helheten synlig för oss, men den kan ge oss ledtrådar till hur helheten skulle kunna ses, hur den skulle kunna tolkas, om någon gudomlig varelse skulle skåda den.

Jonathan Swift sa att vision är konsten att se det osynliga. I den meningen är nationalekonomin visionär.

REFERENSER

Hayek, F A (1973), *Law, Legislation and Liberty: Vol 1, Rules and Order*, University of Chicago Press, Chicago.

Klein, D B (2006), "Rinkonomics: A Window on Spontaneous Order", *Econlib* (1 maj 2006), publicerad av Liberty Fund; omtryckt i *Economic Affairs*, vol 26, s 64–67.

Kleiner, M M (2006), *Licensing Occupations: Ensuring Quality or Restricting Competition?*, W E Upjohn Institute for Employment Research, Kalamazoo, Michigan.

Kleiner, M M (2013), *Stages of Occupational Regulation: Analysis of Case Studies*, W E Upjohn Institute for Employment Research, Kalamazoo, Michigan.

Rabelais, F (1533), *The Portable Rabelais*, nyutgåva 1946, Putnam, S (red), Viking Press, New York.

Smith, A (1790), *Teori om de moraliska känslorna*, svensk nyutgåva 2019, Daidalos förlag, Göteborg.

Svorny, S (2004), "Licensing Doctors: Do Economists Agree?", *Econ Journal Watch*, vol 1, s 279–305.